

EMEVİLER DÖNEMİNDE VAAZ ve DİNÎ KISSA

Muhammet Selim İPEK*

Özet

Emeviler dönemi vaaz ve dinî kıssa türünün ciddi anlamda gelişip öne çıktığı bir dönem olmuştur. Özellikle Emeviler döneminde bu türün daha çok rağbet görmesinin sebebi bu dönemin Sadru'l-İslâm dönemine daha yakın bir dönem olması, bu yönüyle toplumun ibadete dayalı hayata daha fazla sarılmış olmasıdır. Ayrıca Emeviler döneminde siyâsî kargaşaların ve otoriteye karşı yapılan isyanların artış göstermesi vaaz ve nasihat türünün halifeler tarafından da desteklenmesini sağlamıştır. Öyle ki Emevi halifesi Muâviye bu türden meclislerin her gün sabah ve akşam namazlarından sonra yapılmasını emretmiş, dinî konularda hitapta bulunan kişilere özel statüler vermiştir. Çünkü toplumu aşırılıklardan uzak tutmak, dünyadan uzaklaşıp ahirete tutunmalarını, iyiliğe ve fazilete teşvik edilmelerini sağlamak, gayr-ı ahlâkî davranışlardan uzaklaştırmak, toplumun inanç değerleri göz önüne alındığında, ancak dinî nasihatlerle gerçekleştirilebilirdi. Bütün bunlara bağlı olarak özellikle Emeviler döneminde bu tür çok rağbet görmüş, sadece otorite tarafından değil bu dönemdeki siyâsî gruplar tarafından bir dinî ve siyâsî bir propaganda aracı olarak da kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Vaaz, Dinî Kıssa, Emeviler, Hasan el-Basrî

THE SERMON AND RELİGİOUS STORY İN THE Umayyad PERİOD

Abstract

The Umayyad period was a period that sermon and religious ritual developed in a serious sense. Especially during the Umayyad period, this type was more popular because the period was closer to the First Islamic period and this aspect must be embraced by the society based on worship. Moreover, during the Umayyad period, the rise of the political turmoil and the revolts against the authority ensured the sermons supported by the caliphs. Therewithal, the Umayyad Caliphate Muâviye ordered the assembly to be held every morning after the morning and evening prayers and gave special statues to those who addressed religious issues. To keep society away from extremism, to keep away from the world and to be kept in the Hereafter, to be encouraged for goodness and forbearance, to get rid of non-moral behavior, can be realized only with religious advice when society's belief values are taken into consideration. In all of these, especially during the Umayyad period, this type was very popular and was used not only by authority but also by political groups in this period as a means of religious and political propaganda.

Keywords: Sermon, Religious Story, Umayyad, Hasan el-Basrî

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Arap Dili ve Edebiyatı ABD, (mselimipek25@gmail.com).

Giriş

Sözlükte “öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak” anlamındaki va‘z (وعظ) “bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler söylemek, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak” şeklinde tanımlanır. Genel bir tanım olarak ise “dinî konularda cemaati aydınlatarak mânen gelişmesini sağlamak amacıyla din âlimlerince ibadet mahallerinde yapılan konuşma” diye tanımlamak mümkündür. “Kıssa (قصة)” kelimesi ise “hikâye, haber” anlamında, eski toplumların başından geçen ibret verici olayları anlatarak vaaz ve nasihat etmeyi ifade eder. Vaazında çokça kıssa kullanana ise kâs (قاصص) (çoğulu kussâs - قصاص) veya kassâs (قصاص) denir.¹

Emeviler Döneminde (661-750) Vaaz ve Dinî Kıssa

Emeviler dönemindeki vaaz ve dinî kıssalara iki açıdan bakmak gerekir. Birincisi insanların, Hz. Peygamber’den bu tarafa zaman uzadıkça züht, tasavvuf veya ibadete dayalı hayata sonraki dönemlere göre daha fazla sarılmış olmaları; ikincisi ise bu dönemdeki insanların, günümüze göre Sadru’l-İslâm dönemine daha yakın bir zamanda yaşadıklarından İslâm dininin ibadet ve ahlâkî yönüne daha fazla önem vermiş olmalarıdır. Her iki açıdan da bakılınca züht ve tasavvuf hayatının gelişmesini etkileyen önemli faktörlerin ön plana çıktığı görülür. Ahlâk, züht ve tasavvufa dayalı hayatın propagandası ise vaaz ve dinî kıssaların gelişmesini beraberinde getirmiştir.

İslâmiyetin özellikle ibadet, ahlâk ve nefsî terbiye yönündeki telkinleri, vaaz ve dinî kıssaların ciddi anlamda yaygınlaşmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Emeviler döneminde siyâsî kargaşalar ve otoriteye karşı yapılan isyanlar da hesaba katıldığında bu durumun daha da ivme kazandığı görülmektedir. Vaaz ve nasihatler insanlara dünyadan uzaklaşıp ahirete tutunmayı, iyiliği ve fazileti teşvik etmeyi konu edinen bir tür olmuştur. Sadru’l-İslâm döneminde ortaya çıkmış olan bu tür Emeviler döneminde halifelerin ve valilerinin sayesinde en parlak dönemini yaşamıştır.² Halife ve vâlilerin vaaz ve nasihatleri teşvik etmelerinin bir sebebi belki de bir taraftan toplumun ahlâkî özelliklere göre yetişmesini sağlamak, bir taraftan da toplumun yönetime baş kaldırmadan, otoriteyle zıt düşmeden kendi hayatıyla meşgul olmalarını istemiş olmaları diye değerlendirilebilir. Başka bir yönüyle de vaaz ve nasihatlerin bu dönemde bu kadar yaygın olması bu türün edebî bakımdan bir sanat hâline gelmesini sağlamıştır. el-Câhız eserlerinde bu türün önde gelen temsilcilerinden ve onların faaliyetlerinden çokça bahsetmiştir. Bu türün önde gelen isimleri arasında Basra’da ilk kez dinî hikâye anlatan el-Esved b. es-Serî, Mâlik b. Dinâr; Kûfe’de Zeyd b. Şûhân, İbrahim et-Temîmî ve Sa’id b. Cubeyr; Medine’de ‘Ubeyd b. ‘Umeyr, Müslim b. Cendûb, Sa’id b. el-Museyyeb ve Mısır’da ‘Abdullah b. ‘Amr el-‘Âs gelmektedir.³

¹ Cirit, Hasan “Vaaz” maddesi, *TDVİA*, cilt:42, s.404, İstanbul, 2012.

² Dayf, Şevki, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi’n-Nesri’l-Arabî*, Dâru’l-Meârif, Kahire, 1960, s. 74.

³ el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebîh*, I, Kahire, 1998, s. 368; Dayf, Şevki, *el-Asru’l-İslâmî*, Dâru’l-Meârif, Kahire, 1960, s. 436.

Vaaz ve hikâyecilerin sözlerini ana fikir olarak dünya hayatının faniliği, tevekkül, salih amel, zamanın bozukluğu, kabir ve sonrası, ahiret inancı gibi dinî konular oluşturmaktaydı.⁴

Siyâsî yapı bakımından karmaşık bir durum arz eden Emeviler döneminde bir taraftan da ibadetleri yaşamaya büsbütün bağlı olan dindâr kesim, müslüman toplum içerisinde ağırlıklı bir görüntü oluşturmaya çalışmıştır. Bu dindâr kesim dine bağlılığı, ibadeti, ahlâkı ön plana çıkarmış ve bu yaşantılarını edebiyata da yansıtılmışlardır. Bu durum şiire yansıdığı kadar kassâs, vâizler ve hikmetli söz söylen âbidler vasıtasıyla edebiyatın nesir türüne de yansımıştır.⁵

Emeviler döneminde yaygınlaşan bu tür, siyâsî davalarda da kullanılmaya başlanmış, hatta Muâviye bu geleneğin, birisi sabah ve diğeri de akşam namazından sonra olmak üzere, günde iki kez uygulanmasını emretmiştir. Hatta bu tür dinî hikâye anlatanlara özel bir mertebe tayin edilmiştir.⁶ Bu durum yukarıda değindiğimiz siyâsî endişelere dayanmaktadır.

Emeviler döneminde ortaya çıkan siyâsî grupların en önemlisi olan Hâricîlerin de çok sayıda hikâyecileri vardı. Bunların en meşhurları Sâlih b. Muserrih'tir. Sâlih b. Muserrih, vaazlarına ve hikâyelerine cihâda davet konularını ekleyerek iyiliği emredip kötülükten sakınmayı tavsiye etmiş, dünyayı ve ona bağlanmayı yermiştir.⁷

Burada önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Bir tarafta devletin siyâsî gruplara göre takındığı vaaz ve nasihat üslûbu, diğer tarafta siyâsî otoriteye karşı olan grupların propagandacılarının yaptığı vaazlar yer almaktadır. İşte bundan dolayı Emeviler döneminde halifelerin himayesinde bulunan resmî hikâyeciler dindâr hikâyecilerle aynı noktada buluşmuşlardır. Bunlardan birisi de ilk kez Basra'da kıssa anlatan es-Serî'dir. Yine Zeyd b. Sûhân Kûfe'de, Ubeyd b. Umeyr Medine'de bu işi yapanların başında gelmektedirler. Abdullah b. Ömer'in hikâyecilerinden biri olan İbrahim et-Teymî, vaazlarıyla insanları çok etkilemiştir. et-Teymî'nin vaazlarının insanlar üzerindeki etkisi "*İnsanlar onun vaazları karşısında kuşun silkinmesi gibi silkinmişlerdir.*" ifadesiyle vurgulanmıştır.⁸ Yine Sa'îd b. Cubeyr de her gün sabah ve ikinci namazından sonra dinî kıssalar anlatmıştır. Bunun yanında Zerr b. Abdillâh da dinî kıssada önde gelen simalardandır.⁹

Bu hikâyeciler arasında Mescid-i Nebevî'de kıssa anlatmış olan Müslim b. Cendeb ile ünlü bir hikâyeci olması ile övülen Yezîd b. Ebân er-Rakqâşî de yer almaktadır. er-Rakqâşî'nin meşhur kıssalarından bir kısmı şöyledir:¹⁰

لَيْتَنَا لَمْ نُخْلَقْ وَلَيْتَنَا إِذْ خُلِقْنَا لَمْ نَعْصِ وَلَيْتَنَا إِذْ عَصَيْنَا لَمْ نَمُتْ وَلَيْتَنَا إِذْ مِتْنَا لَمْ نُبْعَثْ وَلَيْتَنَا إِذْ بُعِثْنَا لَمْ نَحْسَبْ وَلَيْتَنَا إِذْ حُوسِبْنَا لَمْ نُعَذَّبْ وَلَيْتَنَا إِذْ عَذِّبْنَا لَمْ نُخَلِّدْ.

⁴ Hassân, Abdülhakim, *et-Tasavvuf fi's-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmi, Neş'etuhu ve Ta'avvuru hatta Ahîri'l-Karni's-Sâlihi el-Hicrî*, Şam, 2010, s. 153.

⁵ Hassân, *et-Tasavvuf fi's-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmi*, s. 150 – 151.

⁶ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

⁷ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

⁸ Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

⁹ İbn 'Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd III, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye*, Beyrut, 1983, s. 198; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Nesri'l-Arabî*, s. 75.

¹⁰ el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s. 262.

“Keşke yaratılmasaydık; yaratıldıysak keşke isyan etmesek, isyan ettiyse keşke ölmek, öldüğümüzde keşke dirilmemek, dirildiğimizde keşke hesaba çekilmemek, hesaba çekildiğimizde keşke azab görmemek, azab edildiğimizde keşke ebedî azap çekmemek.”

Burada anlatılan kıssada insanın yaptığı şeylerden duyacağı pişmanlık ve özellikle de ahiret inancı vurgulanmaktadır. Ölüm gerçeği, öldükten sonra dirilme, hesap günü gibi kavramların önemine işaret edilmektedir.

Bu hikâyeciler Kur’ân âyetlerini, Hz. Peygamber’in hadislerini, gönderilmiş peygamberleri ve unutulup gitmiş milletleri de hikâyelerinde dile getirmişlerdir. Bunlar arasında Şam’da Recâ b. Hayve ve el-Evzâ’î; Medine’de Saîd b. el-Müseyyib, Ebî Hâzim el-‘Arec Seleme b. Dinar; Mısır’da Abdullah b. Amr b. el-Âs; Irak’ta İbn Şuyerve, Eyyûb es-Sihtiyânî ve Muerrik el-Aclî gibi zahid vaizler yer almaktadır. Bu hikâyecilerden bazıının sözleri şöyledir:

Muerrik el-Aclî:¹¹

صَاحِبُكَ مُعْتَرَفٌ بِذَنْبِهِ خَيْرٌ مِنْ بَاكِ مَدِينٍ عَلَى رَبِّهِ.

“Günahını itiraf edip gülen kişi, Rabbine karşı saygısız açlayan bir kişiden daha hayırlıdır.”

Bekr b. ‘Abdillah el-Muznî:¹²

أَطْفِنُوا نَارَ الْعُصْبِ بِذِكْرِ جَهَنَّمَ.

“Gazap ateşini cehennemi anarak söndürün.”

Muhammed b. Vâsi’ el-Ezdî:¹³

يُغْجِبُنِي أَنْ يُصْبِحَ الرَّجُلُ وَلَيْسَ لَهُ غَدَاءٌ وَيُمْسِي وَلَيْسَ لَهُ عَشَاءٌ وَهُوَ مَعَ ذَلِكَ رَاضٍ عَنِ اللَّهِ.

“Bir adamın yiyeceği olmadan sabahlaması, akşam yemeği olmadan da akşamlaması ve buna rağmen Allah’a rıza göstermesi benim hoşuma gider.”

Ömer b. Abdilaziz’in vâizi Muhammed b. Ka’b el-Çarzî¹⁴ de bu dönemin önde gelen hikâyecilerindendir.

Bu örneklerde görüldüğü gibi kısa fakat anlamca dolu sözler, bu dönemdeki vaaz ve hikâyelerde göze çarpmaktadır. Hepsi dinî içerikli, iyiliği tavsiye eden bir içeriğe sahiptirler. İslam inancının temel ilkeleri, samimi bir kul olma, musibete Allah’tan geldiğini bilerek sabır ve rıza gösterme, ahiret için yaşama teması vurgulanmaktadır.

Emeviler döneminde yaşamış bütün vâiz ve hikâyeciler arasında ayrı bir yeri olan ve bu dönemin en büyük vâizi ve hikâyecisi kabul edilen isim şüphesiz Hasan el-Basrî’dir. Züht ve tasavvufu gerçek anlamda yaşayan, siyasî kaygılardan uzak bir şekilde yaymaya çalışanlardan biri ve belki de yegâne kişi olarak tanınır. 21 /642 yılında Medine’de doğmuş ve Vâdi’l-Kurâ’da yetişmiştir. Anne tarafından Hz. Peygamber’e yakınlığı vardır. Annesi Hayra, Hz. Peygamber’in hanımı Ümmü Seleme’nin azadlısı idi. Esasında Vâdi’l-Kurâ’da yerleşmiş olan ailesi, Medine’ye gidip gelmekte ve Ümmü Seleme ile olan ilişkilerini devam ettirmekteydi. Bu vesile ile Medine’ye gidip gelen Hasan el-Basrî, Hz. Peygamber’in ailesini tanımış ve onların manevî yönlerinden istifade etmiştir. Bu arada Kur’ân’ı ezberleyen

¹¹ el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* II, s. 198.

¹² el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, III, 141.

¹³ İbn ‘Abdi Rabbih, *el-İkdu’l-Ferid* III, 170.

¹⁴ el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, III, 143.

Hasan el-Basrî, Ümmü Seleme'den hadisler rivâyet etmiştir.¹⁵ Câhız, "Dinî hitâbette Hasan el-Basrî'yi geçen birini bilmiyoruz." diyerek onun hitabetteki üstünlüğüne ve yerine işaret etmiştir.

Hasan el-Basrî, Hz. Ali'nin hilafet yıllarında her nevi fikrî ve siyasî mücadeleden uzakta, Kur'ân, hadis ve fıkıhla meşgul halde ve samimi bir dinî hayat içinde yaşamıştır. Bir süre Muâviye'ye karşı ayaklanmalarda ortaya çıkan bazı grupların mücadelelerinde bulunduktan sonra tekrar Basra'ya dönerek bütün vaktini ilmî ve dinî faaliyetlere ayırmıştır.¹⁶

İlmî faaliyetlerini Basra'da sürdüren Hasan el-Basrî, burada verdiği vaazlarda etrafında büyük bir dinleyici zümresi toplamıştır. Bu vaazları dile olan hakimiyeti ve belâgati sayesinde büyük bir ilgi görmüş, dinî şahsiyetinin sağladığı zühd ve takvası, onun tasavvufî muhitlerde de büyük bir hürmet görmesine vesile olmuştur.¹⁷

Bu dinî hayatın edebî yönünü şiirde işleyen Ömer b. Abdulaziz iken nesir yönünü işleyen ise etkili vaazları, ibret dolu sözleri, hikmet ve sanatlı konuşmaları ile dinleyicileri etkileyen Hasan el-Basrî olmuştur.¹⁸

Hasan el-Basrî'nin başını çektiği vaaz ve dinî öğütler üzerine kurulu olan Emeviler dönemi nesrinin içerik, sanat ve etkileycilik bakımından dönemin şiiriyle baş başa gittiği hatta şiirden önce geldiği söylenebilir.¹⁹

Dinî açıdan önde gelen vâizlerden biri sayılan Hasan el-Basrî'nin hutbelerine, mektuplarına ve sözlerine bakıldığında işlediği konuların ahiret, ölüm, hesap günü, yaratılış gerçeği, güzel ahlâk gibi insanı ahirete hazırlayıcı konular olduğu görülmektedir. Tema olarak dünya ve ahiret teması ve ahlâkî temalar üzerinde durmuştur. Vaazlarını Kur'ân âyetlerine telmih yaparak desteklemiştir. Bütün bunlardan amaç, insanları irşad etmek olmuştur. Hasan el-Basrî'nin bu tür vaazlarından biri şöyledir:²⁰

يَا ابْنَ آدَمَ، بَعْ دُنْيَاكَ بِآخِرَتِكَ تَرْبِحُهُمَا جَمِيعًا، وَلَا تَتَّبِعْ آخِرَتَكَ بِدُنْيَاكَ فَتُخَسِرَهُمَا جَمِيعًا. يَا ابْنَ آدَمَ، إِذَا رَأَيْتَ النَّاسَ فِي الْخَيْرِ فَنَافِسْنَهُمْ فِيهِ، وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ فِي الشَّرِّ فَلَا تَغِيبُهُمْ بِهِ النَّوَاءَ هَا هُنَا قَلِيلٌ، وَالْبَقَاءُ هُنَاكَ طَوِيلٌ. أَمَّنْكُمْ آخِرُ الْأَمَمِ، وَأَنْتُمْ آخِرُ أُمَّتِكُمْ، وَقَدْ أَسْرَعَ بِخِيَارِكُمْ، فَمَاذَا تَنْتَظِرُونَ؟ الْمَعَايِنَةُ؟ فَكُلَّانَ قَدْ، هُبَّهَاتِ هُبَّهَاتِ! ذَهَبَتِ الدُّنْيَا بِحَالِيهَا وَبَقِيَتِ الْأَعْمَالُ قَلَانِدًا فِي أَعْنَاقِ بَنِي آدَمَ، فَيَا لَهَا مَوْعِظَةٌ لَوْ وَافَقَتْ مِنَ الْقُلُوبِ حَيَاةً!....

"Ey Ademoğlu! Dünyanı ahiretin karşılığında sat ki, her ikisini de kazanasın; ama ahiretini dünya karşılığında satma, yoksa her ikisini de kaybedersin. Ey Ademoğlu! İnsanları hayır üzerinde gördüğünde o konuda onlarla yarış, onları kötülük üzere gördüğünde ise onlara özenme. Burada kalış kısa, orada ise uzundur. Sizin ümmetiniz ümmetlerin sonuncusu, siz ise kendi ümmetinizin sonuncusunuz. En hayırlılarımızın (Hz. Peygamber ve sahabelerin) (ölümü bile) hızlandırıldı (onlar dahi öldüler). Artık siz neyi bekliyorsunuz? Bizzât (ölümü) görmeyi mi? Farzet ki ölüm geldi! (Ama ölüm

¹⁵ Ferrûh, Ömer, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, I, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1981, s. 645; Brockelmann, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî I – VI*, nşr. Dâru'l-meârif, çvr. Abdulhalim en-Neccâr, Kâhire 1991, I, 257; Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Negri'l-Arabî*, s. 76.

¹⁶ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 445.

¹⁷ Dayf, *el-Asru'l-İslâmî*, s. 446.

¹⁸ Hassân, *et-Tasavvuf fi'ş-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmî*, s. 157.

¹⁹ Hassân, *et-Tasavvuf fi'ş-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmî*, s. 168.

²⁰ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 132.

geldiğinde) dünyanın her şeyiyle gitmiş, geriye ise ademoğlunun amelleri boynuna asılı kalmış olacak. Bu sözler kalplere nüfuz etse ne güzel bir ibret olur!...”

Hasan el-Basrî bu vaazında Tevbe/111'deki “Allah müminlerden canlarını ve mallarını onlara cenneti vermek karşılığında satın aldı...” ayetine telmih yapmıştır. Dünya hayatının ahiret için feda edilmesi gerektiğini, Allah'ın böyle emrettiğini vurgulamıştır. Yine Âl-i İmrân/185 ve muhtelif ayetlerdeki “Her nefis ölümü tadacaktır.” gerçeğine vurgu yaparak ölmeden önce salih amellere yönelmenin gereğini ifade etmiştir.

Hasan el-Basrî vaazlarında, halifeye bile nasıl davranması gerektiğini cesur ve açık sözlülükle söylemiştir. Emevi halifesi Ömer b. Abdilaziz'e yazdığı bir mektubu şöyledir:²¹

أَمَّا بَعْدُ، يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، فَإِنَّ الدُّنْيَا دَارٌ ظَنٌّ وَانْتِقَالٌ، وَلَيْسَتْ بِدَارِ إِقَامَةٍ عَلَى حَالٍ، وَإِنَّمَا أَنْزَلَ إِلَيْهَا أَدَمَ عُقُوبَةً، فَاحْذَرُهَا، فَإِنَّ الرَّاعِبَ فِيهَا تَارِكٌ، وَالْعَنِيَّ فِيهَا فَقِيرٌ، وَالسَّعِيدَ مِنْ أَهْلِهَا مَنْ لَمْ يَتَعَرَّضْ لَهَا، إِنَّمَا إِذَا اخْتَبَرَهَا اللَّيْبُ الْحَادِقُ، وَجَدَهَا تَذَلُّ مَنْ أَعَزَّهَا، وَتَفَرَّقَ مَنْ جَمَعَهَا، فَهِيَ كَالسَّمِّ يَأْكُلُهُ مَنْ لَا يَعْرِفُهُ، وَيَرْغَبُ فِيهِ مَنْ يَجْهَلُهُ، وَفِيهِ وَاللَّهِ حَتْفُهُ. فَكُنْ فِيهَا يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ كَالْمُدَاوِي جِرَاحِهِ يَحْتَمِي قَلِيلًا مَخَافَةَ مَا يُغْرَهُ طَوِيلًا، الصَّبْرُ عَلَى لَأْوَابِهَا أَيْسَرُ مِنْ اخْتِمَالِ بَلَابِهَا، وَاللَّيْبُ مَنْ حَذَرَهَا وَلَمْ يَغْتَرَّ بِزِينَتِهَا، فَإِنَّهَا عَدَارَةٌ خَتَالَةٌ خَدَاعَةٌ. فَدَعْ تَعَرُّضَ بِأَمَالِهَا وَتَزَيُّنَتَ لِحَابِهَا، فَهِيَ كَالْعُرْسِ، الْعَيُونُ إِلَيْهَا نَاطِرَةٌ وَالْقُلُوبُ عَلَيْهَا وَالْهَيْبَةُ. وَهِيَ، وَالَّذِي بَعَثَ مُحَمَّدًا بِالْحَقِّ، لِأَرْوَاجِهَا قَاتِلَةٌ، فَاتَّقِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صَرَغَتَهَا، وَاحْذَرِ عَثْرَتَهَا، فَالْرِخَاءُ فِيهَا مَوْصُولٌ بِالشَّدَةِ وَالْبَلَاءِ، وَالْبِقَاءُ مَوْجِدٌ إِلَى الْهَلَاكَةِ وَالْفَنَاءِ....

“Ey müminlerin emiri! Dünya geçici ve konup göçme yeridir, yerleşip kalınacak bir ev değildir. Adem (a.s.) oraya cezalandırılmak için indirildi. Öyleyse ondan sakın, onu arzulayan (sonunda) onu terkedecektir, orada zengin olan fakirdir, dünya ehlinde mutlu olan kimse ise ona (dünyaya) karşı ilgi duymayandır. Anlayışlı ve zeki kişi dünyayı denediğinde onun (dünyanın), kendisini şerefli tutanı alçalttığını ve kendisini derleyip toplayanı da alçalttığını görür. Dünya, kendisini tanımayan kişinin yediği ve kendi cehaletinden dolayı arzuladığı zehir gibidir. Halbuki, Allah'a yemin olsun ki dünyada ölüm vardır. Ey Müminlerin emiri! O halde dünyada, uzun süre sevilmecek bir şeyin korkusuyla kısa bir süre korunarak yarasını tedavi eden bir kişi gibi ol. Onun sıkıntılarını sabretmek onun sıkıntılarını katlanmaktan daha kolaydır. Akıllı kişi ondan sakınan ve süsüne aldanmayan kişidir. Dünya, aldatıcı, düzenbâz ve hilekârdır. O, gelin gibidir. Emelleriyle kendini gösterir, kendine talip olanlara süslenen gelin gibidir. Öyle ki gözler ona bakar ve gönülleri çeler. Muhammed'i (a.s.) hak ile gönderen Allah'a yemin olsun ki Dünya, (kendine bağlanan) eşlerinin katili (gibidir). Ey müminlerin emiri! Onun (seni) yere çalmasından ve tökezletmesinden sakın. Dünyadaki rahatlık sıkıntı ve belayı beraberinde getirir. Onda kalmak ölüme ve yok olmaya sebeptir.”

Görüldüğü üzere Hasan el-Basrî, vaazlarında ve mektuplarında ağırlıklı olarak secî²², iktibâs²³, tıbâk²⁴ ve teşbih²⁵ sanatlarını kullanmış, lafızlarını özenle

²¹ Safvet, Ahmet Zeki, Cemheretu Hutabi'l-Arab, II, Beyrut, 1937, s. 329.

²² Secî, cümle sonlarındaki ses benzerliklerine denir. Metinde geçen:

وَالْعَنِيَّ فِيهَا فَقِيرٌ وَالسَّعِيدَ مِنْ أَهْلِهَا مَنْ لَمْ يَتَعَرَّضْ لَهَا، وَإِنَّمَا أَنْزَلَ إِلَيْهَا أَدَمَ عُقُوبَةً عَلَى حَالٍ

²³ İktibâs, âyet ve hadislerden yapılan aktarma sanatıdır. Metinde geçen:

وَالَّذِي بَعَثَ مُحَمَّدًا بِالْحَقِّ cümlesinde Kur'an'ın muhtelif âyetlerinde Hz. Peygamber için kullanılan “Biz seni hak üzere gönderdik” mealindeki âyetlerden iktibas yapılmıştır.

²⁴ Tıbâk, zıt anlamlı kelimelerin aynı cümlede kullanılması sanatıdır. Metinde geçen:

وَالْعَنِيَّ فِيهَا فَقِيرٌ ve الْعَنِيَّ فِيهَا فَقِيرٌ kelimeleri tıbâk sanatına bir örnek teşkil etmektedir.

²⁵ Teşbih, anlatımı güçlendirmek amacıyla aralarında ortak nitelik bulunan iki kavramın güçlü olanından zayıf olana aktarma yapmaktır. Metinde geçen:

seçmiştir. Bu yönleriyle etkili bir vâiz, beliğ bir hatip, ilgi çekici ve hikmetli sözler söyleyen birisidir. Nitekim dönemindeki insanları etkilemesi ve günümüzde dahi bu etkinliğini koruması bunun en önemli göstergesidir.

Sonuç

Emeviler döneminde vaaz ve dinî kıssa yaşanan siyâsî çekişmeler ve kargaşaların da etkisiyle halkı manen sakinleştirmek ve mensubu oldukları dinin öğretilerini onlara aşılacak amacıyla halifeler tarafından desteklenmiş, bu sayede edebî bir tür olarak gelişme imkânı bulmuştur. Bu türden konuşmalar yapan kişilere, özel mertebelerin de verilmesiyle bu sahada çok sayıda vâiz ve kassâs yetişmiştir. Vaaz ve kıssalarda şekil olarak sade ve basit bir dil kullanılmış, ayet ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır. Ayrıca ibret alınması yönüyle geçmiş milletlerin hikâyelerine de yer verilmiş, bu türden konuşmalar da “dinî kıssa” olarak tanımlanmıştır.

Kaynakça

- Brockelmann, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî I – VI*, nşr. Dâru'l-meârif, çvr. Abdulhalim en-Neccâr, Kâhire 1991, I, 257
- el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn, I – IV*, (7. Baskı), nşr. Muhammed Abdusselam Harun, Kâhire, 1998.
- Cirit, Hasan, TDVİA, “Vaaz” maddesi, cilt:42, s.404 - 407, İstanbul, 2012.
- Dayf, Şevki, *el-Asru'l-İslâmî*, Dâru'l-meârif, Kahire, 1960.
- Dayf, Şevki, *el-Fenn ve Mezâhibuh fi'n-Neşri'l-Arabî*, (13. Baskı), Dâru'l-Meârif, Kahire, 1960.
- Ferrûh, Ömer, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî, I-IV*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1981.
- Hassân, Abdulhakim , *et-Tasavvuf fi's-Şi'ri'l-Arabî'l-İslâmî, Neş'etuhu ve Ta'avvuruha hatta Ahîri'l-Karni's-Sâlihi el-Hicrî*, Şam, 2010.
- İbn 'Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd, I – IV*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (1. Baskı), Beyrut, 1983.
- Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheretu Hutabi'l-Arab, I - III*, (1. Baskı), Beyrut, 1937.

فِي كَالسَّمَاءِ cümlesindeki benzetme edatı olan kâf harfi ile “Dünyâ” “zehir”e benzetilmiştir.